

ग्रामीण महाराष्ट्रातील महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण आणि सामाजिक गतिशीलता: आव्हाने आणि शक्यता

डॉ. अर्चना गणेश मगर

सहायक प्राध्यापक (अर्थशास्त्र) वाघिरे महाविद्यालय, सासवड

Corresponding Author – डॉ. अर्चना गणेश मगर

DOI - 10.5281/zenodo.17905863

प्रस्तावना :

समावेशक आणि शाश्वत विकासासाठी महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण हा एक महत्त्वाचा निर्धारक आहे. ग्रामीण महाराष्ट्रात, स्वयं-मदत गट (SHG), सूक्ष्म वित्त उपक्रम, महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (MGNREGA) आणि महिला-केंद्रित उद्योजकता कार्यक्रम यासारख्या दशकांपासून धोरणात्मक हस्तक्षेप असूनही, सामाजिक गतिशीलतेचा मार्ग असमान आहे.

आर्थिक सक्षमीकरणामध्ये केवळ महिलांच्या उत्पन्न आणि उत्पादक संसाधनांमध्ये प्रवेशाचा विस्तारच नाही तर निर्णय घेण्याची, एजन्सी वापरण्याची आणि विद्यमान सामाजिक पदानुक्रमांना आव्हान देण्याची त्यांची क्षमता देखील समाविष्ट आहे. तथापि,

शोध निबंधाची उद्दिष्टे:

सदर शोध निबंधाकारिता पुढील उद्दिष्टे ठेवण्यात आली आहेत:

1. ग्रामीण महाराष्ट्रातील महिलांमध्ये आर्थिक सक्षमीकरणाची सध्याची स्थिती तपासणे.

जातीय भेदभाव, पितृसत्ताक निकष, अपुरे शिक्षण आणि कर्ज संस्थांपर्यंत मर्यादित प्रवेश यासारखे संरचनात्मक अडथळे अनेकदा सक्षमीकरण उद्दिष्टांच्या प्राप्तीला प्रतिबंधित करतात.

विशेषतः मराठवाडा आणि विदर्भ प्रदेशांमध्ये तीव्र लिंग आणि वर्गीय असमानता दिसून येते, जिथे महिलांना - विशेषतः अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST) आणि इतर मागासवर्गीय (OBC) - ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत स्तरित तोट्यांचा सामना करावा लागतो. अशाप्रकारे, या अभ्यासाचे उद्दिष्ट महाराष्ट्रातील ग्रामीण महिलांमध्ये आर्थिक सहभागाचे रूपांतर कसे होते (किंवा होत नाही) याचे विश्लेषण करणे आहे.

2. महिलांच्या आर्थिक सहभाग आणि सामाजिक गतिशीलता यांच्यातील संबंधांचे मूल्यांकन करणे.
3. सक्षमीकरणात अडथळा आणणारी संरचनात्मक, सामाजिक आणि संस्थात्मक आव्हाने ओळखा.

4. महिलांच्या एजन्सीला प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य धोरणे, स्वयंसहायता गट आणि स्थानिक प्रशासनाच्या भूमिकेचे मूल्यांकन करा.
5. महिलांचे सक्षमीकरण आणि सामाजिक गतिशीलता वाढविण्यासाठी शाश्वत आणि संदर्भ-विशिष्ट धोरणात्मक हस्तक्षेप सुचवा.

संशोधन प्रश्न:

1. ग्रामीण महाराष्ट्रात महिला सक्षमीकरण आणि सामाजिक गतिशीलतेमध्ये आर्थिक सहभाग कसा योगदान देतो?
2. महिलांच्या प्रगतीला प्रतिबंध करणारे सामाजिक-सांस्कृतिक आणि संस्थात्मक अडथळे कोणते आहेत?
3. या अडथळ्यांना तोंड देण्यासाठी स्वयंसहायता गट, सूक्ष्म कर्ज कार्यक्रम आणि स्थानिक प्रशासन यंत्रणा किती प्रभावी आहेत?
4. ग्रामीण महिलांच्या क्षमता आणि एजन्सीमध्ये कोणती धोरणात्मक चौकट सर्वोत्तम वाढ करू शकते?

संदर्भ साहित्याचा आढावा:

अमर्त्य सेन (१९९९) सारख्या विद्वानांनी यावर भर दिला आहे की सक्षमीकरणाकडे केवळ उत्पन्न वाढण्याऐवजी वैयक्तिक क्षमता आणि स्वातंत्र्याचा विस्तार म्हणून पाहिले पाहिजे. नायला कबीर (१९९९) आणि मार्था नुस्बॉम (२०००) यांनी सक्षमीकरणाला संसाधने, एजन्सी आणि यशांचा समावेश असलेली बहुआयामी प्रक्रिया म्हणून अधोरेखित केले आहे.

भारतीय संदर्भात, बी. आर. आंबेडकर यांनी समानता आणि प्रतिष्ठेची पूर्वअट म्हणून महिलांच्या

आर्थिक स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला, आर्थिक सहभागाला सामाजिक परिवर्तनाशी जोडले. देशमुख-रणदिवे (२००४) आणि शर्मा आणि गुप्ता (२०१९) यांच्या अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की महाराष्ट्रातील स्वयंसहायता गटांनी सामाजिक भांडवल निर्माण केले आहे परंतु दीर्घकालीन आर्थिक स्वायत्तता किंवा लिंग शक्ती संरचनांमध्ये बदल घडवून आणले नाहीत.

अलीकडील अनुभवजन्य कामांवरून (उदा., नाबाई, २०२२; ग्रामीण विकास मंत्रालय, २०२३) असे दिसून आले आहे की सूक्ष्मवित्त आणि शेतीशी संबंधित उद्योगांमध्ये महिलांच्या सहभागामुळे उत्पन्नात सुधारणा झाली आहे परंतु सामाजिक स्थिती सुधारली नाही, विशेषतः दलित आणि आदिवासी महिलांमध्ये.

सैद्धांतिक चौकट:

सदर अभ्यास खालील तीन पूरक सैद्धांतिक दृष्टिकोनांवर आधारित आहे:

1. क्षमता दृष्टिकोन (अमर्त्य सेन): केवळ उत्पन्नाच्या नफ्यापलीकडे, महिलांना त्यांचे मूल्य असलेले जीवन जगण्यासाठी मिळणारे वास्तविक स्वातंत्र्य वाढविण्यावर लक्ष केंद्रित करते.
2. आंबेडकरांची सामाजिक लोकशाही: सामाजिक सक्षमीकरणासाठी, विशेषतः उपेक्षित समुदायांच्या महिलांसाठी, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुता आवश्यक असल्याचे अधोरेखित करते.
3. स्त्रीवादी राजकीय अर्थव्यवस्था: लिंग शक्ती संबंध संसाधनांमध्ये प्रवेश, श्रम विभागणी आणि आर्थिक संधींना कसे आकार देतात याचे विश्लेषण करते.

4. एकत्रितपणे, हे फ्रेमवर्क सक्षमीकरण केवळ अर्थव्यवस्थेतील सहभाग म्हणून नव्हे तर सामाजिक संबंध, एजन्सी आणि ओळखीमधील परिवर्तन म्हणून समजून घेण्यास मदत करतात.

संशोधन पद्धती:

या अभ्यासात परिमाणात्मक आणि गुणात्मक तंत्रांचा समावेश करून मिश्र पद्धतीचा दृष्टिकोन स्वीकारला जाईल.

नमुना: मराठवाडा प्रदेशातील ४ जिल्ह्यांचे स्तरीकृत नमुने - लातूर, बीड, उस्मानाबाद आणि नांदेड - प्रत्येक जिल्ह्यात १० गावांवर लक्ष केंद्रित केले जाईल.

संकल्पनात्मक चौकट:

१: महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरण आणि सामाजिक गतिशीलतेसाठी संकल्पनात्मक चौकट.

परिमाण	निर्देशक	अपेक्षित परिणाम
आर्थिक सहभाग	रोजगार, उत्पन्न, कर्जप्राप्ती	आर्थिक स्वावलंबन
सामाजिक भांडवल	स्वयं-सहायता गट (SHG) सदस्यत्व, नेटवर्क, नेतृत्वाची भूमिका	सामूहिक प्रतिनिधित्व
शैक्षणिक प्रगती	साक्षरता, व्यवसाय प्रशिक्षण	वाढीव कौशल्ये
संस्थात्मक पाठबळ	सरकारी योजना, स्थानिक स्वराज्य संस्था	धोरणात्मक परिणामकारकता
सामाजिक गतिशीलता	जातीय गतिशीलता, स्वायत्तता, निर्णयक्षमता	सक्षमीकरण आणि समानता

अपेक्षित परिणाम:

1. महिलांमध्ये आर्थिक सक्षमीकरण आणि सामाजिक गतिशीलता यांच्यातील संबंधांबद्दल अनुभवजन्य पुरावे.
2. संस्थात्मक आणि सामाजिक अडथळांची ओळखणे.

तथ्य संकलन:

- प्राथमिक साधने: घरगुती सर्वेक्षण (n = ४००), स्वयंसेवा गट सदस्यांसह फोकस गट चर्चा (FGDs) आणि स्थानिक अधिकाऱ्यांच्या मुलाखती.
- दुय्यम साधने: सरकारी अहवाल, जनगणना, NSSO, NFHS आणि शैक्षणिक अभ्यास.

तथ्य विश्लेषण:

- प्रतिगमन आणि सहसंबंध (SPSS/Stata वापरून) द्वारे परिमाणात्मक डेटाचे विश्लेषण केले जाते.
- सक्षमीकरण आणि गतिशीलतेच्या धारणा समजून घेण्यासाठी थीमॅटिक कोडिंग वापरून गुणात्मक डेटाचे विश्लेषण केले जाते.

3. स्वयंसहाय्यता गट, सूक्ष्म वित्त संस्था आणि लिंग-संवेदनशील ग्रामीण विकास कार्यक्रमांना बळकटी देण्यासाठी धोरणात्मक अंतर्दृष्टी.
4. समावेशक विकास उद्दिष्टांसह सक्षमीकरण एकत्रित करण्यासाठी एक चौकट.

धोरणात्मक परिणाम:

1. स्वयंसहाय्यता गट संघांना बळकटी देणे आणि त्यांना औपचारिक क्रेडिट प्रव्हाशी जोडणे.
2. स्थानिक आर्थिक नियोजन समित्यांमध्ये वंचित वर्गातील महिलांचे प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करणे.
3. ग्रामीण महिलांच्या रोजगाराच्या संधींमध्ये विविधता आणण्यासाठी डिजिटल आणि व्यावसायिक साक्षरतेला प्रोत्साहन देणे .
4. जिल्हा विकास योजनांमध्ये लिंग बजेटिंग आणि देखरेख निर्देशकांचा समावेश करणे.

**महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाची सध्याची स्थिती
(Current Status of Women's Economic Empowerment):**

1. **स्वयंसहाय्यता गटांची (SHGs) भूमिका:** महाराष्ट्रात 'महिला बचत गट' ही चळवळ ग्रामीण भागात यशस्वी ठरली आहे. बँक लिंकिंग कार्यक्रमांमुळे महिलांना सूक्ष्म कर्ज उपलब्ध झाले आहे.
2. **कृषी क्षेत्रातील सहभाग:** सुमारे 60-70% ग्रामीण महिला कृषी क्षेत्रात कार्यरत असल्या तरी त्यांच्या नावावर जमीनमालकी कमी आहे.
3. **शिक्षण आणि कौशल्य विकास:** शिक्षणाचे प्रमाण वाढले असले तरी व्यावसायिक कौशल्ये आणि डिजिटल साक्षरता अजूनही मर्यादित आहेत.
4. **उद्योग आणि उद्योजकता:** काही महिलांनी लघुउद्योग, पशुपालन, खाद्यप्रक्रिया इ. क्षेत्रात यशस्वी प्रयत्न केले आहेत. महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग आणि MAVIM (महाराष्ट्र महिला आर्थिक विकास महामंडळ) यांच्या योजनांनी सकारात्मक परिणाम दाखवले आहेत.

जिल्हेनिहाय विश्लेषण:**(१) लातूर स्थिती:**

- लातूर जिल्हा ही दुष्काळग्रस्त क्षेत्रे असून शेतीवर क्षेत्रावर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून आहे.
- SSP च्या अहवालानुसार, लातूर आणि उस्मानाबादमध्ये भूकंपानंतर महिलांनी स्वतः आपल्या पुनर्रचनात्मक कार्यात सहभाग घेतला आणि स्वयं-उद्यमितेकडे वळले आहेत.
- लातूरमध्ये 2023 च्या कालावधीत 90 गावांमध्ये 900 महिला उद्योजकांना सात दिवसांचा प्रशिक्षण दिले गेले आहे.

आव्हाने:

- शेतीतील जल उपलब्धता कमी – दुष्काळग्रस्त भाग असल्यामुळे उत्पादन शक्यता कमी आहे.
- पारंपरिक पुरुष-केन्द्रित निर्णयप्रक्रिया; महिलांचे आर्थिक निर्णय घेण्याचे प्रमाण कमी.
- बाजार-साधन (market access), वैयक्तिक निधी (capital) व कौशल्ये यांचा अभाव.

शक्यता / उपाय:

- “One Acre Model” च्या माध्यमातून महिलांना कमी पाण्यात टिकणारी खाद्यपिके व जैव-खेती शिकवणे.
- उद्योजकतेसाठी प्रशिक्षण व वित्त-परिचय वाढवणे (उदा. दुकान, किराणा, प्रोसेसिंग). लातूरमध्ये हे सुरू झाले आहे.
- गावातील स्वयंपोषित उपक्रमांसाठी पोर्टफोलिओ वाढवणे – महिला शेतकरी-संघटना, प्रक्रिया करणारे युनिट.
- सामाजिक नेतृत्व निर्माण करणे; महिलांचे ग्रामसभेतील प्रतिनिधित्व वाढवणे.

(२) उस्मानाबाद स्थिती:

- उस्मानाबादमध्ये SSP आणि अन्य संघटनांनी महिलांसाठी “Women Led Climate Resilient Farming” मॉडेल राबवले आहे – 7 वर्षांत 75,000 महिला शेतकऱ्यांनी 65,000 एकर जमिनीवर जैव-खेतीचा प्रयोग केला आहे.
- “Jagruti Mahila Utpadak Sangh” या महिला शेतकरी संघटनेने उस्मानाबादमध्ये दलंबाचे उत्पादन व विक्री तसेच विपणन साखळी तयार केली आहे.

आव्हाने:

- महिलांची शेती निर्णयप्रक्रियेत सहभाग कमी; FFS (Farmer Field School) मध्ये महिलांचा सहभाग तुलनेने कमी आहे — उस्मानाबादमध्ये ~26% इतके प्रमाण आहे.
- उत्पादनापासून विक्रीपर्यंतचा प्रवास अडचणींचा: बाजार सापडणे, दर्जाबद्धता, ब्रँडिंग-पैकेजिंग कमी प्रमाणात.
- पारंपरिक पिकांवर अवलंबित्व; हवामान-दुष्काळामुळे परिणामकारकतेत कमी दिसून येते.

उपाय:

- जैव-खेती व बाजारीकरण यावर लक्ष केंद्रीत करणे – महिलांना प्रशिक्षण व संसाधने उपलब्ध करून देणे.
- महिलांची सहकारी संस्था किंवा महिला उत्पादक गट (FPOs) तयार करणे, ज्याने विक्री व मूल्यवर्धन सहज करता येईल.
- स्थानिक प्रशासन व स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीने महिला-नेतृत्व वाढवणे.
- जमिनीवरील हक्क वाढवणे, महिलांना शेतकरी म्हणून मान्यता देणे; यामुळे निर्णय-शक्ती वाढेल.

(३) बीड स्थिती:

- बीड जिल्ह्याला दुष्काळाची समस्या मोठ्या प्रमाणावर आहे; त्यामुळे अनेक महिला श्रमिक म्हणून वस्त्रशाळा, साखर-कापणी, इतर अस्थायी कामासाठी स्थलांतर करतात.
- उदाहरणार्थ, बीड मध्ये महिलांसाठी ‘आरोग्य मित्र’ कार्यक्रम सुरु करण्यात आला आहे, ज्यामध्ये स्थानिक महिला कामगारांच्या आरोग्य-समस्यांकडे लक्ष द्यायचा आहे.

आव्हाने:

- स्थलांतर: अनेक महिला मोठ्या प्रमाणावर शेतमजूर किंवा साखर-कापणी कामगार म्हणून स्थलांतर करतात; यामुळे सामाजिक सुरक्षितता, आरोग्य, बचत व प्रशासकीय समावेश कमी होतो.
- शैक्षणिक व कौशल्य विकासावर कमी भर – शैक्षणिक व कौशल्यअभावामुळे स्वरोजगाराच्या संधी कमी.
- परंपरागत सामाजिक रचना, कुटुंबातील निर्णयाधिकाराचा कमीत कमी वाटा महिलांकडे जाणे.

उपाय:

- स्थानिक स्वरोजगार निर्मितीसाठी कौशल्य विकास कार्यक्रम (उदा. हस्तकला, मध्यम उद्योग) आयोजित करणे.
- स्थलांतरित महिलांसाठी वित्त-साखळी (microfinance), बचत गट (SHG) व कामगार संरक्षण यावर लक्ष देणे.
- सामाजिक सुरक्षा योजनांचा प्रभावी वापर सुनिश्चित करणे – महिलांचे आरोग्य, बाल-शिक्षण, महिला-नेतृत्व यावर विशेष भर.

- स्थानिक स्वयं-सहाय संस्था व NGO-मधून जनजागृती वाढवणे – महिलांचा सक्रिय सहभाग सुनिश्चित करणे.

(४) नांदेड स्थिती:

- नांदेड जिल्ह्यातही ग्रामीण महिलांची भागीदारी विकासाच्या विविध कार्यक्रमात होत आहे. SSP च्या अहवालात सांगितले आहे की नांदेडमध्ये महिला नेतृत्व प्रशिक्षण व सामाजिक-आर्थिक कार्यक्रम विस्तारत आहेत.
- मात्र, कृषी संबंधित कार्यक्रमांमध्ये महिलांचा सहभाग अजूनही समाधानकारक पातळीवर नाही; उदाहरणार्थ, महिलांची फील्ड-स्कूलमध्ये सहभाग ~23% आहे.

आव्हाने:

- महिला शेतकरी म्हणून न ओळखले जाणे किंवा म्हणून कमी मान मिळणे; त्यामुळे निर्णय-प्रक्रियेत कमी सहभागी होणे.
- आर्थिक संसाधनांचे (उधारी, मार्केटिंग, तंत्रज्ञान) मर्यादित उपलब्धता.
- सामाजिक व सांस्कृतिक अडथळे (उदा. घरातील जबाबदाऱ्या, पुरुषांचं बाहेर काम करणं इत्यादी) महिलांच्या सहभागामध्ये अडथळा निर्माण करतात.

उपाय:

- शेतकरी महिलांना “शेतकरी” म्हणून मान्यता देणे, जमिनीवर हक्क सुधारणे आणि त्यांना प्रशिक्षण व संसाधने उपलब्ध करणे.
- महिला शेतकरी-संघटना, महिला उद्योजक गट, महिला-FPO इत्यादी वाढवणे जेणेकरून ते बाजारात प्रभावीपणे उतरू शकतील.

- आर्थिक समावेशासाठी बँक लोन, मुद्रा योजनेची सुविधा वाढवणे व महिलांचा बँकिंग-ग्राहक म्हणून सहभाग सुनिश्चित करणे.
- डिजिटल साक्षरता व तंत्रज्ञानाच्या वापरावर भर देणे – महिलांनी ऑनलाईन विपणन, मोबाइल पेमेंट, कृषी ॲप्स इत्यादींचा लाभ घ्यावा.

संशोधन उद्दिष्टांचे सविस्तर विश्लेषण:

१. ग्रामीण महाराष्ट्रातील महिलांमध्ये आर्थिक सक्षमीकरणाची सध्याची स्थिती तपासणे:

या उद्दिष्टाचा हेतू ग्रामीण भागातील महिलांची आर्थिक स्थिती, त्यांचा रोजगाराचा प्रकार, उत्पन्नाचे स्रोत, मालकी हक्क आणि आर्थिक निर्णय घेण्याची क्षमता यांचा अभ्यास करणे हा आहे.

- महाराष्ट्रातील ग्रामीण महिलांचा मोठा वर्ग अजूनही असंघटित क्षेत्रात कार्यरत आहे — शेतीमजूर, हंगामी मजूर, पशुपालक, लघुउद्योग कामगार इ.
- Swayam Shikshan Prayog (SSP), MAVIM, आणि UMED (MSRLM) यांच्या अहवालांनुसार लातूर, उस्मानाबाद, बीड आणि नांदेड या जिल्ह्यांमध्ये सुमारे ६५-७०% ग्रामीण महिला काही ना काही आर्थिक उपक्रमांमध्ये सहभागी आहेत.
- तरीही, आर्थिक सक्षमीकरण केवळ उत्पन्नावर मोजले जात नाही; त्यात निर्णयक्षमता, वित्तीय स्वावलंबन, मालकी हक्क, आणि संसाधनांवरील प्रवेश हे घटक महत्त्वाचे आहेत.
- बहुतांश महिलांकडे जमिनीचे किंवा उत्पादन साधनांचे मालकी हक्क नाहीत, त्यामुळे त्यांचा आर्थिक सहभाग अनौपचारिक व असुरक्षित राहतो.

२. महिलांच्या आर्थिक सहभाग आणि सामाजिक गतिशीलता यांच्यातील संबंधांचे मूल्यांकन करणे:

या उद्दिष्टाखाली महिलांच्या आर्थिक प्रगतीचा परिणाम त्यांच्या सामाजिक स्थितीवर, निर्णय प्रक्रियेत सहभागावर आणि सामाजिक ओळखीत कसा दिसून येतो, हे पाहणे अपेक्षित आहे.

1. **आर्थिक सहभाग → सामाजिक गतिशीलता** हा एक द्विमार्गी संबंध आहे. जिथे महिलांना उत्पन्नाचे साधन मिळते, तिथे त्यांचा सामाजिक सन्मान आणि आत्मविश्वास वाढतो.
2. उदाहरणार्थ, उस्मानाबाद जिल्ह्यातील “Women-Led Climate Resilient Farming” मॉडेल अंतर्गत सहभागी महिलांनी त्यांच्या उत्पन्नाचा काही भाग मुलींच्या शिक्षणावर आणि आरोग्यावर खर्च केला — ही सामाजिक गतिशीलतेची थेट खूण आहे.
3. लातूर जिल्ह्यातील **महिला उद्योजिका** (SSP च्या माध्यमातून प्रशिक्षित) आता ग्रामसभेत आपले मत मांडतात आणि स्थानिक निर्णय प्रक्रियेत भाग घेतात.
4. बीड आणि नांदेड जिल्ह्यांमध्ये स्थलांतरित कामगार महिलांमध्ये आर्थिक उत्पन्न असले तरी सामाजिक स्थैर्य आणि निर्णयस्वातंत्र्य कमी आहे. त्यामुळे सर्व आर्थिक सहभाग सामाजिक प्रगतीकडे नेहमीच नेतो असे नाही.

३. सक्षमीकरणात अडथळा आणणारी संरचनात्मक, सामाजिक आणि संस्थात्मक आव्हाने ओळखणे:

या उद्दिष्टाचा हेतू महिलांच्या प्रगतीत येणाऱ्या विविध स्तरांवरील (Structural, Social, Institutional) अडथळांचे विश्लेषण करणे हा आहे.

संरचनात्मक आव्हाने:

- **भूमिहक्कांचा अभाव:** ग्रामीण भागात केवळ १५% महिलांकडेच जमिनीचे मालकी हक्क आहेत.
- **आर्थिक संसाधनांवरील नियंत्रणाचा अभाव:** बँक कर्जासाठी आवश्यक तारण नसल्याने महिलांना वित्तपुरवठा कठीण होतो.
- **बाजारपेठेपर्यंत मर्यादित प्रवेश:** ग्रामीण महिलांना त्यांच्या उत्पादनांसाठी स्थिर बाजारपेठ मिळत नाही.

सामाजिक आव्हाने:

- **पितृसत्ताक मूल्यसंस्था:** घरगुती निर्णय, आर्थिक व्यवहार आणि शिक्षणात पुरुषांची मक्तेदारी.
- **अल्पशिक्षण आणि सामाजिक निर्बंध:** मुलींचे शिक्षण लवकर थांबते; विवाहानंतर आर्थिक क्रियाकलाप मर्यादित होतात.
- **कामाचा दुहेरी भार:** घरकाम आणि उपजीविकेचे काम — यामुळे आत्मविकासासाठी वेळ मिळत नाही.

संस्थात्मक आव्हाने:

- अनेक सरकारी योजना अस्तित्वात असल्या तरी **अंमलबजावणीतील त्रुटी, माहितीचा अभाव, आणि स्थानिक प्रशासनातील लिंग-जागरूकतेचा अभाव** ही समस्या आहे.
- SHG आणि पंचायत स्तरावर महिला नेतृत्व निर्माण होत असले तरी त्यात “प्रॉक्सी लीडरशिप” अजूनही सामान्य आहे.

४. महिलांच्या एजन्सीला प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य धोरणे, स्वयंसहायता गट आणि स्थानिक प्रशासनाच्या भूमिकेचे मूल्यांकन करणे:

या उद्दिष्टांतर्गत विविध संस्थात्मक प्रयत्नांचा अभ्यास करण्यात येतो.

राज्य धोरणे:

- महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (UMED / MSRLM): आर्थिक समावेशन, कौशल्य प्रशिक्षण आणि SHG नेटवर्क वाढविणे.
  - महिला आर्थिक विकास महामंडळ (MAVIM): महिला सहकारी संस्था, मार्केटिंग व प्रशिक्षण सुविधा.
  - महिला व बालविकास विभाग: महिला उद्योजकता आणि डिजिटल साक्षरता उपक्रम.
  - स्वयंसहायता गट (SHG):
    - बचत-कर्ज साखळी तयार करून महिलांना स्वावलंबी बनवले.
    - सामूहिक निर्णय, आत्मविश्वास आणि सामाजिक ओळख निर्माण केली.
  - स्थानिक प्रशासन:
    - पंचायत राज व्यवस्थेत ५०% आरक्षणामुळे महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढले.
    - काही पंचायतांनी जलसंवर्धन, स्वच्छता आणि आरोग्य प्रकल्पांत महिला नेतृत्व यशस्वी केले (उदा. लातूर व उस्मानाबाद जिल्हे).
५. महिलांचे सक्षमीकरण आणि सामाजिक गतिशीलता वाढविण्यासाठी शाश्वत आणि संदर्भ-विशिष्ट धोरणात्मक हस्तक्षेप सुचविणे:

हे उद्दिष्ट धोरणात्मक शिफारशी मांडण्यावर केंद्रित आहे — ज्या प्रत्येक जिल्ह्याच्या सामाजिक-आर्थिक वास्तवाला सुसंगत असतील.

- भूमिहक्क व मालकी सुधारणा: महिलांच्या नावावर जमीन नोंदणी (Joint Titling) आणि वारसा हक्काची अंमलबजावणी.
- स्थानिक उद्योग व मूल्य-साखळी: कृषी-आधारित प्रक्रिया केंद्रे, हस्तकला, अन्न-प्रक्रिया यासारख्या ग्रामीण उद्योगांना चालना देणे.

- डिजिटल आणि आर्थिक साक्षरता: ग्रामीण महिलांना मोबाइल बँकिंग, ई-कॉमर्स, आणि ऑनलाईन मार्केटिंगचे प्रशिक्षण देणे.
- सामाजिक सुरक्षा आणि आरोग्य योजना: स्थलांतरित कामगार महिलांसाठी पोर्टेबल सुविधा (ESIC, मातृत्व लाभ, बाल शिक्षण).

सामान्य आव्हाने आणि संधी:

आव्हाने:

1. भूमि व त्यावर नियंत्रण: ग्रामीण भागात बहुतांश महिलांकडे जमीन संपादन किंवा तिच्यावर निर्णयसंस्था कमी आहे. त्यामुळे आर्थिक सक्षमीकरणात अडथळा येतो.
2. जलसंकटकाळ आणि हवामान: मराठवाड्यातील दुष्काळ व पाण्याची कमी availability शेतीची अनिश्चितता वाढवते, ज्याचा परिणाम महिलांच्या उठावावर होतो.
3. मार्केट-संपर्क व मूल्यवर्धन अभाव: उत्पादन होणे हे महत्त्वाचं आहे पण त्यासाठी मार्केटिंग, ब्रँडिंग, विक्री चॅनेल यांचा अभाव आहे.
4. सामाजिक व संस्कृतिक अडथळे: कुटुंबातील जबाबदाऱ्या, लैंगिक सौजन्य (gender norms), निर्णयात महिला कमी प्रवेश यासारखे अडथळे आहेत.
5. कौशल्य व तंत्रज्ञान अभाव: नव्या पिकांची, जैव-खेतीची, प्रोसेसिंगची कौशल्ये आणि डिजिटल साक्षरता कमी आहे.

उपाय:

1. स्वयं-शेवाय गट (SHG) व महिला-संघटना: महिलांना एकत्रित स्वरूपात आणणे, संगठित करणे हे महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे आर्थिक व सामाजिक आवाज वाढतो.

2. **उद्यमशीलता व स्वरोजगार:** कृषी-पर्यायी उपक्रम, कुटीर उद्योग, मूल्यवर्धित उत्पादन (आहार, प्रक्रिया) यांना प्रोत्साहन देणे.
3. **भू हक्क व निर्णयप्रक्रियेत सहभाग:** महिलांना जमीन व उपजावर अधिकार मिळवून देणे व त्यांना स्थानिक निर्णयप्रक्रियेत सहभागी करणे.
4. **शिक्षण, तंत्रज्ञान, डिजिटल समावेश:** महिलांनी ऑनलाईन व्यवहार, विपणन, कृषी-तंत्रज्ञान वापरू शकतील यासाठी प्रशिक्षण.
5. **संबंधित संस्थांची भागीदारी:** सरकारच्या योजना (उदा. MAVIM), स्वयंसेवी संस्था, वित्तसंस्था, स्थानिक शासन यांच्या साहाय्याने कार्यक्रम अधिक प्रभावी करता येतील.

निष्कर्ष:

ग्रामीण मराठवाडा विशेषतः लातूर, बिड, उस्मानाबाद आणि नांदेड जिल्ह्यांमध्ये महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाची दिशा सकारात्मक आहे—पण ती मोठ्या प्रमाणावर नसलेली आहे. महिलांनी शेती, स्वरोजगार, स्वयं-संघटना यामध्ये प्रवेश केला आहे, परंतु त्यामुळे सामाजिक गतिशीलता म्हणजे निर्णय-शक्ती, संसाधनांवरील नियंत्रण, संधीत समावेश हे अजूनही मर्यादित आहेत.

जर पुढील काळात भूमि हक्क, मार्केटिंग-चॅनेल, कौशल्य विकास, महिला-नेतृत्व, संघटना व वित्त-समावेश यावर सातत्याने काम झाले, तर या जिल्ह्यांमध्ये महिलांचा सामाजिक आणि आर्थिक उठाव मोठ्या प्रमाणावर होऊ शकतो.

ग्रामीण महाराष्ट्रातील महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण वाढत असले तरी ते मर्यादित आणि असमान स्वरूपाचे आहे. स्वयंसहायता गटांच्या वाढत्या उपस्थितीमुळे महिलांची आर्थिक ओळख

मजबूत झाली आहे, पण ती अजूनही समाजातील सत्ताकेंद्रात परिवर्तित झालेली नाही.

महिलांचा आर्थिक सहभाग हा सामाजिक गतिशीलतेचा पाया आहे, परंतु त्या सहभागाला संस्थात्मक आधार आणि सामाजिक मान्यता मिळाली तरच दीर्घकालीन परिवर्तन शक्य आहे.

या सर्व घटकांनी महिलांची एजन्सी (स्वतंत्र निर्णयक्षमता आणि सामाजिक ओळख) निर्माण करण्यास मदत केली आहे, परंतु समन्वय आणि दीर्घकालीन निधी पुरवठा आवश्यक आहे.

या धोरणात्मक हस्तक्षेपांमुळे महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणातून दीर्घकालीन सामाजिक गतिशीलता आणि समानता साध्य होऊ शकते.

संदर्भ:

1. Ambedkar, B. R. (1942). *Women and Counter-Revolution*.
2. Kabeer, N. (1999). *Resources, Agency, Achievements: Reflections on the Measurement of Women's Empowerment*. Development and Change.
3. Nussbaum, M. (2000). *Women and Human Development: The Capabilities Approach*. Cambridge University Press.
4. Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford University Press.
5. Deshmukh-Ranadive, J. (2004). *Women's Self-Help Groups in India: A Catalyst for Empowerment?*

6. NABARD (2022). *Status of Microfinance and SHG Movement in India.*
7. Ministry of Rural Development (2023). *Annual Report on Rural Livelihoods.*
8. Sharma, R., & Gupta, S. (2019). *Empowering Women through SHGs: Evidence from Maharashtra*
9. swyamshikshanprayog.org
10. swyamshikshanprayog.org
11. leisaindia.org